УДК 811.512.145

Ә.Ш. Юсупова,
Г.Ә. Нәбиуллина

ДИАСПОРА СӨЙЛӘМЕНДӘ ҺӘМ ӘДӘБИ ТЕЛДӘ ФИГЫЛЬ ТӘҢГӘЛЛЕГЕ

Статья посвящена изучению языковых особенностей татар, проживающих в Китайской Народной Республике. Изучены особенности употребления личных форм глаголов в речи татар Китая, в частности формы изъявительного наклонения, составляющих специфический пласт языка татарской диаспоры. Выявлена идентичность глагольных форм изъявительного наклонения с татарским литературным языком, а также с близкородственными казахским и уйгурским языками. Лингвистическое изучение поставленной проблемы дает возможность ввести в научный оборот новые данные о грамматических формах, проникших в речь представителей татарской диаспоры в Китае, в результате обоюдной межъязыковой и этнокультурной интеграции с местным населением.

Ключевые слова: татарская диаспора, татарский язык, литературный язык, язык татарской диаспоры, глагол, грамматические формы.

Татар халкының төрле сәбәпләр аркасында чит төбәкләргә күчеп китеп, яңа шартларда яши башлавы телнең үсешенә, яңа сөйләшләрнең барлыкка килүенә, һичшиксез, йогынты ясамый калмаган. Тел гыйлемендә җирле сөйләшләрне өйрәнеп язылган күренекле тел галимнәре, диалектологларның (А.Ш. Әфләтунов, Л.Җ. Җәләй, Г.Х. Әхәтов, Д.Г. Тумашева, Ф.Й. Йосыпов, Д.Б. Рамазанова, Л.Т. Мәхмүтова, Н.Б. Борһанова, Ф.С. Баязитова, Т.Х. Хәйретдинова һ.б.) хезмәтләрендә диалектларны, сөйләшләрне өйрәнүнең тел тарихы, милләтебезнең саклануы, үсеше өчен аеруча мөһим булуына басым ясала. Шунысы куанычлы: соңгы елларда, Татарстан һәм Россиянең башка төбәкләре белән бергә, чит илләрдә яшәүче милләттәшләребезнең телен өйрәнүгә дә җитди игътибар юнәлтелә башлады [Ахметова, 2004; Юсупова, 2014]. Бер яктан, туган илләреннән аерылып, башка җирләргә күчеп киткән кешеләр, үзләре белән шул чорның телен, аңа хас борынгы күренешләрен дә алып киткәннәр һәм бүгенге көндә дә бу тарихи үзенчәлекләрне саклап яшиләр. Икенче яктан, читтә яшәүче татарлар сөйләме чит тelләр тәэсирендә берникадәр үсешүзгәреш кичергән. Нәтиҗәдә, башка иҗтимагый-сәяси, икътисади, мәдәни шартларда яшәгән халыкның сөйләшләрендә яңа күренешләр барлыкка килгән. Бу җәһәттән Кытайда яшәүче татар диаспорасының тел үзенчәлекләрен өйрәнү зур әһәмияткә ия.

Кытайда яшәүче милләттәшләребезнең күп өлеше Синьцзян, Чанцзи-Хуэй автономияле округларында, Или һәм Чэн

районнарында яшиләр. 2000 нче елгы статистик мәгълүматларга караганда, Синьцзянда 5 меңгә якын татар исәпләнә. Шулай ук Пекин, Тяньцзин, Харбин, Чжэнчжоу, Голҗа, Урумчи һәм Чавучак кебек шәһәрләрдә татарлар яшәве билгеле. Меңнәрчә еллар дәвамында бу төбәккә төрле төрки халык вәкилләре килеп урнашкан һәм биредә үзләренең тарихи эзләрен калдырганнар. Татарлар бүгенге көндә аеруча уйгырлар һәм казахлар белән катнашып, аралашып яшиләр, уйгыр һәм казах язуын кулланалар [Китай – национальность татары]. Нәтиҗәдә, перифериядәге татарларның теле, узган гасырлар белән чагыштырганда, кытай теле чолганышында калып, уйгырлар һәм казахлар белән «тел, лөгать вә әхлак алмашу» тәэсирендә лексик-грамматик яктан күптөрле үсеш-үзгәреш кичергән [Госманов, 1996].

Безнең максат – татарларның әлеге диаспорасы сөйләмендә катлаулы сүз төркеменнән саналган фигыльләрне, төгәлрәге, күп төрле зат-сан, заман категорияләренең кулланылышы белән аерылып торган хикәя фигыльләрне, аларның төрләнешенә бәйле үзенчәлекләрне тикшерү һәм аларның татар әдәби телендәге формалар белән структур-семантик тәңгәллеген билгеләү.

Диаспора сөйләмендә хикәя фигыльләрнең заман формалары һәм зат-сан белән төрләнеше хәзерге әдәби телдән берникадәр аерылып тора. Татар грамматикаларында яшәп килгән традициягә нигезләнеп, өйрәнелә торган төбәктәге татарлар сөйләмендә кулланылган хикәя фигыльләр өч заманга берләштереп тикшерелде. Шунысын искәртеп узу кирәк: заманнарның парадигматик һәм синтагматик мәгънәләре сөйләм эчендә, ягъни контекстка бәйле рәвештә төрле үзгәрешләр кичерергә мөмкин.

Хәзерге заман. Хәзерге заман хикәя фигыль әдәби телдәге кебек үк *-а/-ә, -ый/-и*, юклыкта *-мый/-ми* кушымчасы ялганып ясала. Мәгънәсе ягыннан хәзерге сөйләү моментындагы яисә даими башкарыла торган эш-хәлләрне белдереп килә. Мәсәлән, *Мәүлет айында да татар мәктәбендә уқучы шәкертләрне өйрәтеп, җырлатып* ***қаршы алалар****; Қазанға күп* ***барып тора*** *ул. Бөтен йугарыдағылар белән әйбәт* ***аралаша****; Шул икәw утырып сөйләшеп утырғанда, ул да* ***әченә****, мин дә* ***әченәм***.

Тикшерүләрдән күренгәнчә, I зат берлек санда параллель рәвештә аның тулы *-мын/-мен/-мән* һәм кыскартылган *-м* күрсәткечләре кулланыла. I зат күплектә зат мәгънәсе *-быз/-без* һәм *-мыз/-мез* кушымчалары ярдәмендә белдерелә: *оқуймын//оқуймән//оқыйм, оқуйбыз//оқуймыз, барам//барамын, барабыз// барамыз*. Мәсәлән, *Моллаларны, туғаннарны, күршеләремезне* ***чақырамыз****. Қоймақларны* ***пешерәмен,*** *чәлләкте дип әйтәләр; Шулар* ***тапшырамыз****, шулар үзләре хөкүмәткә барып, һәр йылны рөхсәт ала, фәләнче айның фәләнче йылы* ***үткәзәбез****, дип хәбәр куйа; Моллаларны, туғаннарны, күршеләремезне – шоларны чақырамыз*. Бу үзенчәлекне татар әдәби теленә һәм

аның сөйләшләренә мөнәсәбәттә караганда, уртаклыклар табарга мөмкин. Татар диалектологиясендә хәзерге заман хикәя фигыльнең I зат берлек сан күрсәткечләренең тулы һәм кыска вариантларын параллель куллану мишәр диалекты сөйләшләре өчен хас дигән фикер яшәп килә. Хәзерге татар телендә архаиклашкан *-мын/-мен/-мән; -мыз/-мез* кушымчалары XIX–XX гасыр әдәби телендә күзәтелә: *Үземез уйлап карармыз* (Ф. Халиди). Бу кушымчалар фольклор телендә сакланып калган: *Беләмен дип мактанма, синнән дә белгеч табылыр* (мәкаль).

Хәзерге заманның II зат берлек һәм күплек формалары әдәби телдәгечә *-сың/-сең/-сән; -сыз/-сез* кушымчалары белән белдерелә. Мәсәлән, *окуйсың, окуйсыз, барасең, барасыз, киләсең, киләсез* һ.б. ***Хәйрән қаласың*** *бит, ә?; Журналларға* ***чығасыз****, иң ахтыққы теләгенә дә рөхсәт итмәсәгез, мин тағын керергә ризамын төрмәгә дип чығып киттем.* III зат берлек сан формасы хәзерге татар телендәге кебек нуль формада килә. Мәсәлән: *килә, бара, укый, эшли.* Сөйләмдә күплек сан формасы еш кына *-лар/-ләр* кушымчасыннан башка әйтелә.

Диаспора сөйләмендә III зат берлектә *-ты/-те* кушымчаларын куллану үзенчәлекле. Бу күренеш бигрәк тә җирле халык авыз иҗаты әсәрләре телендә сакланып калган: *Түрә қуштаннан көләте* (көлә), *көлсә дә ишек төбе бирәте* (бирә); *Қоры табақ аwыз йыртаты* (ерта). *Күз йәше җиргә тамса да кипмәйте* (кипми); *Йахшы ирнең сөйәге қәбердә черәйте* (чери), *исме йәшәрте* (яшәрә).

Хәзерге заман хикәя фигыльләргә III зат берлек санда *-ты/-ды* кушымчаларын өстәп әйтү күпчелек кыпчак телләренә – казах, ногай, каракалпак, карачай-балкар, үзбәк, чуваш телләренә хас [Юсупов, 2004, с. 304]. Бу җәһәттән Себер татарлары диалектында *-йды* формасының кулланылуы кызыклы [Тумашева, 1977, с. 134]. Иске татар телендә исә III затта *торур* ярдәмче фигыленнән кыскарган *-дыр/-дер* кушымчасы очрый. Бу күренеш татар әдәби телендә һәм аның кайбер диалектларында, шулай ук фольклор телендә хәзер дә күзәтелә.

Тикшерелә торган сөйләмдә хәзерге заман хикәя фигыльнең аналитик *-ып/-еп/-п йата* формасының киң кулланылуы үзенчәлекле. Бу форма дәвамлы эш-хәлләрне белдереп килә. Мәсәлән: *Шуның белән* ***йөреп йатам*** *инде; Татар мәктәбе* ***салынып йата****.*

Диаспора сөйләменең үзенчәлекле билгеләренең берсе итеп *-ваты* кушымчасының (юклыкта *-маваты*) кулланылуын билгеләп үтәргә кирәк. *-ваты* фигыль формасы бигрәк тә уйгырлар белән тыгыз аралашып яшәгән урыннарда киң таралган; мәгънәсе ягыннан даими, озак вакыт дәвам иткән, үтәлеше сөйләү моментына мөнәсәбәтле эш-хәлләрне белдереп килә. Тулы төрләнеш парадигмасын саклаган *-ваты* архаик кушымчасы өйрәнелә торган диаспора сөйләмендә үзенчәлекле урын тота. Кайбер галимнәр

фикеренчә, ул – эш-хәлләрнең дәвам итүен белдерә торган *-ып йата* кушымчалы аналитик фигыльнең кыскартылган варианты. Тарихи грамматикаларда, әлеге форма этимологик яктан *-а/-ә* хәл фигыле һәм *торур* ярдәмче фигыленә нигезләнеп ясалган аналитик фигыльләрдән килеп чыккан, дип аңлатыла. Борынгы язма истәлекләрдә *-а/-ә торур* архаик формасының кулланылышы, чыннан да, *-ваты* формасының үсеш-үзгәрешен күзалларга ярдәм итә. Хәзерге төрки телләрдә, аерым алганда, уйгыр, үзбәк, каракалпак, алтай телләрендә *-аты* формалы хәзерге заман хикәя фигыльнең кулланылуы билгеле [Баскаков, 2005, с. 274–277]. Галимнәр шулай ук Себер татарлары диалектында *-ади*, *-ады, -ати* формаларының сакланып калуын күрсәтәләр [Тумашева, 1977]. Шул рәвешле, *-а торур>адур>ады>аты* кушымчаларыннан тарихи үсеш-үзгәреш кичергән *-ваты* формасы Кытайда яшәүче татар диаспорасы сөйләмендә дә сакланып калган. Мәсәлән: *Оглум университетта* ***оқуwатиду****; Мән заводта* ***ишләwатимән****; Сән институтта* ***оқуwатысән***. Мисаллардан күренгәнчә, *-ваты* формалы хикәя фигыльләргә III затта *-ду* кушымчасы өстәп әйтү күзәтелә.

Киләчәк заман хикәя фигыль үзенең күпфункциялелеге, күпмәгънәлелеге һәм грамматик төрлелеге белән аерылып тора. Бу заман формалары *-ы/-и, -ыр/-ер; -ар/-әр/-йәр/-йар/-р*, *-макчы/-мәкчи* кушымчалары ярдәмендә ясала.

Киләчәк заман хикәя фигыльнең билгесез заман формасы төрки телләрнең иң борынгы формаларыннан санала [Серебренников, Гаджиева, 1986, с. 159]. Ул барлыкта *-ыр/-ер; -ар/-әр/-йәр/-йар/-р*, юклыкта *-мас/-мәс* кушымчалары ялганып ясала. Мәсәлән: *киләрмән, кийәрсән, кийәрмез, килмәс, кимәс, йазмас*. Бу форма хәзерге татар телендәге кебек, киләчәктә булачак эш-хәлләрне белдерә, һәм үзендә катгыйлык төсмере булмау белән характерлана. Кайбер очракларда хәзерге заман мәгънәсендә дә кулланылырга мөмкин, шулай ук киләчәктә булачак эшне фараз кылу рәвешен дә белдереп килә.

Диаспора сөйләменә билгеле киләчәк заманда *-ачак/-әчәк* формасын куллану хас түгел диярлек. Булса да, бик сирәк очрый һәм *-ачак/-әчәк, -йачак/-йәчәк, -аҗақ/-әҗәк* вариантларында кулланыла. Нигездә, катгый киләчәк заман мәгънәсе *-ы/-и, -а/-ә* хәзерге заман кушымчалары (юклыкта *-мый/-ми)* белән белдерелә. Мәсәлән: *Мин барымән. Син қайтысәң.*

Киләчәк заманның төрләнешендә зат күрсәткечләренең тулы (*-мын/-мен*) һәм кыскартылган (*-ым/-ем*) вариантлары икесе дә очрый. Нигезе *-р* авазына тәмамланган очракларда I һәм II затларда бер *-р* авазының кыскаруы күзәтелә: *барымән, барысәң.*

Сөйләмдә киләчәк заманга мөнәсәбәтле *-макчы/-мәкчи/-мәкче* формалы фигыльләр киң кулланыла. Бу форма эш-хәлнең башкарылу алдында торуын, максатын белдереп килә: *Мин*

өйгә қайтмақчимән. Син бармақчисың. Син ни демәкчисәң?

Үткән заман. Үткән заман хикәя фигыль формалары күптөрле һәм төрле мәгънә төсмерләре белдерәләр.

Билгеле үткән заман хикәя фигыль *-ды/-ди/-ду/-дү, -ты/-ти/-ту/-тү* вариантларында кулланыла, юклык формасы *-мады/-мәде, -маду/-мәдү* кушымчасы ярдәмендә ясала. Мәсәлән: *болдум, йолуқмади, алди, кәтти, күтмиди,ултурдуқ*. Төп мәгънәсе буенча тәмамланган, сөйләүченең күз алдында булган эш-хәлләрне белдереп килә: *Бөтенләй гәфләттә йатқан милләтне* ***уйатту.*** *Ә татарлар менә* шуны ***үзгәрттү;*** *Сезләр кичә* ***ашадыңызмы*** *қызыл чылан?*

Билгеле үткән заман хикәя фигыль кыска зат кушымчалары белән төрләнә. II зат күплектә, гадәттә, *-ңыз/-ңез* варианты кулланыла, хәзерге әдәби телдәге *-гыз/-гез* варианты да күзәтелә. Уйгыр теле тәэсирендә *-лар/-ләр* кушымчасы өстәп әйтү үзенчәлекле: *алдыңызлар // алдиңлар, киттеңезләр // киттиңләр.* Тел тарихына мөнәсәбәттә караганда, бу архаик күренешнең борынгы татар әдәби телендә дә сакланып калуы билгеле.

Диаспора сөйләмендә категорик үткән заман, әдәби телдән аермалы буларак, *-ган/гән* кушымчасы белән белдерелергә дә мөмкин. Бу форма еш кына зат-сан кушымчаларыннан башка кулланыла. Мәсәлән: *Сез Қытайдан қайчан* ***қайтқан*** *(қайттыгыз)?; Без кичә театрга* ***барған*** *(бардык); Татар кешесе дип қысқа ғына бер миқәлә йаздым, шуны* ***йазып үткәнем*** *(язып үттем), үзем дә хәйрән булдым.*

Тәмамланмаган үткән заман *-а/-ә, -ый/-и* кушымчасы һәм *иде* ярдәмче фигыле ярдәмендә белдерелә. Кайбер очракларда *-ар/-әр* кушымчалары да ялгана: *келә идим – келир идим, бара иди – барыр иди.* Ярдәмче фигыль, гадәттә, төп фигыльгә кушылып әйтелә һәм фонетик үзгәрешләр кичерә: *келә идим – келәттем, бара иди – баратти, оқуй идик – окаттуқ* һ.б.

Иде ярдәмче фигыле урынына еш кына *икән* сүзе кулланыла. Кайсы формада килүенә карап, мәгънә төсмерләре дә берникадәр аерыла: *иде* ярдәмендә үткәндә булган эшнең сөйләүчегә билгеле булуы белдерелә, *икән* эш-хәрәкәтнең сөйләүчегә элек мәгълүм булмавын күрсәтә. *Икән* ярдәмче фигыленең башка заман формаларында да өстәлеп әйтелүе диаспора сөйләменең грамматик үзенчәлекләреннән санала: *бара икән, барған икән, барды икән, барыр икән* һ.б.

Нәтиҗәле үткән заман әдәби телдәге кебек *-ған/-гән, -қан/-кән* кушымчалары ярдәмендә белдерелә: *күргән, болған, әйткән.* Мәгънәсе ягыннан үтәлгән эшнең нәтиҗәсен белдерә. Шунысы үзенчәлекле: еш кына *икән* ярдәмче фигыле өстәлеп әйтелә. Мәсәлән: *Йамғур күп* ***булған икән,*** *клиткәнең эчендә су күп, су күп* ***булған икән;*** *Инде төн булған wақытта,* ***суыта башлаған икән.***

Диаспора сөйләмендә нәтиҗәле үткән заман формасын зат-сан кушымчаларыннан башка да куллану киң таралган: *барған//*

барганмын, барган//баргансың, барган//барганбыз, барган//баргансыз. Мәсәлән: *Утуз бешенче йыл дөнйаға* ***килгән, туганмын*** *утуз бешенче йылда.*

Моннан тыш, сөйләмдә нәтиҗәле үткән заманда зат-сан кушымчалары белән төрләнгән *-ып/-еп/-п/-уп/-үп* кушымчалы хәл фигыль формасының кулланылуы үзенчәлекле: *барыпмын, барыпсың.* Юклык формасында – *бармапмын, бармапсың.* Тикшерү барышында диаспораның үз җирлегендә формалашкан *-ыпты* формасы теркәлде, ул, мәгънәсе белән, нәтиҗәле үткән заманны белдереп килә. Мәсәлән: *Сораған күп* ***белепту****, сорамаған артта* ***калыпту****; Ул егет бер чақ ултырғач палтасы белән йиәрне (җирне) қазыған икән, бердән палтасы бер тумурдәк нәрсәгә тигепте. Бу йәгет йамны (чоқыр) қазыған икән, йамда тотқычы бар, бер тумар қапқа күренепте. Йәгет тумар қапқаны ачса, эчкә лық бал тутырылған амбар икән; Бу йәгет шуннан башлап утынчылық қылмый, бал сатип көн итепте; Ахырда синең балаларың һарақны эчкән саен эчкәсе килеп, башқача башқарыла алмаған хәлгә җитеп, пақсыз җирләрдә әwәрәләнеп, нәқ чушақ холқын алып аwараланды – дип җаwап бирепте* (халык авыз иҗаты).

Төрки телләр яссылыгында караганда, *-ыпты/-ыпту* формалы фигыльнең уйгыр, казах, үзбәк телләрендә кулланылуы билгеле. Хәл фигыльнең диаспора сөйләмендә күзәтелгән әлеге үзенчәлеге татар әдәби теле һәм аның сөйләшләренә мөнәсәбәтә дә кызыклы. Диалектологлар фикеренчә, *-псың/-пты/-пте* кушымчалары Себер татарлары диалектында субъектив заман формасы ясый. Субъектив үткән заманның мондый формасы казах, үзбәк, азәрбайҗан, карачай-балкар һәм башка хәзерге төрки телләрдә, диалектларда очрый [Тумашева, 1977, с. 99]. Бу күренеш татар мәкальләрендә дә сакланып калган: *Ике хатын* ***алыпсың,*** *бер бәләгә* ***қалыпсың.***

Күптән үткән заман хикәя фигыль, хәзерге татар әдәби телендәге кебек, *-гән/-ган, -кән/-кан иде* формасы белән белдерелә: *әйткән иде, барган иде, кәлгән иде, қайтқан иде, киткән иде.* Күптән үткән заман төгәлләнгән, шул ук вакытта сөйләү моменты белән бәйләнешле эш-хәлләрне белдереп, кыска төр зат-сан кушымчаларын алып төрләнә.

Аңлашылганча, Кытайда яшәүче татарлар сөйләшендә хикәя фигыльнең күптөрле заман формалары кулланыла: хәзерге заман, билгеле киләчәк заман, билгесез киләчәк заман, билгеле үткән заман, нәтиҗәле үткән заман, күптән үткән заман, тәмамланмаган үткән заман.

Нәтиҗә ясап шуны әйтергә мөмкин, Кытайда яшәүче милләттәшләребезнең теле үзенең эчке ресурслары исәбенә, шул ук вакытта башка төрки телләр белән үзара бәйләнеш һәм йогынты ясау процессында берникадәр үзгәреш кичергән. Тикшеренү нәтиҗәләреннән күренгәнчә, периферидәге татар сөйләше казахлар, уйгырларның тел күренешләре белән үзара бер-

ләшкәннәр. Шулай итеп, борынгы чорларга барып тоташкан тарихи бергәлек берничә гасырлар буе дәвам итеп килә. Шуңа күрә әлеге юнәлештә фәнни эзләнүләр алып бару зур әһәмияткә ия.

Әдәбият

Ахметова Я.М. Говор татар Финляндии: в сравнительно-историческом аспекте: дис. … канд. филол. наук. Казань, 2004. 182 с.

Баскаков Н.А. Выражение глагольных категорий вида и залога в морфологической структуре слова в тюркских языках // Типология грамматических категорий. М.: КомКнига, 2005. С. 156–170.

Госманов М. Ябылмаган китап яки чәчелгән орлыклар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1996. 206 б.

Җәләй Л. Татар теленең тарихи морфологиясе. Казан: Фикер, 2000. 287 б.

Китай – национальность татары // china.kulichki.net/figures/nationality/038shtml.

Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М.: Наука, 1986.

Тумашева Д.Г. Диалекты сибирских татар. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1977.

Хисамова Ф.М. Татар теле морфологиясе. Казан: Мәгариф, 2006. 335 б.

Юсупов Ф.Ю. Морфология татарского диалектного языка: категория глагола. Казань: Фэн, 2004. 592 с.

Юсупова А.Ш., Нәбиуллина Г.А., Мөгътәсимова Г.Р., Денмөхәммәтова Э.Н., Фәтхуллова К.С., Җәүһәрова Ф.Х., Батталова А.Д. Кытайда яшәүче татарлар: тел һәм фольклор. Казан: Казан. ун-ты нәшр., 2014. 344 б.

Юсупова Әлфия Шәүкәт кызы,
филология фәннәре докторы, Казан федераль университеты Л. Толстой исемендәге Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының Г. Тукай исемендәге Татаристика һәм тюркология югары мәктәбе гомуми тел белеме һәм тюркология кафедрасы профессоры, Г. Тукай исемендәге Татаристика һәм тюркология югары мәктәбе мөдире

Нәбиуллина Гүзәл Әмир кызы,
филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты Л. Толстой исемендәге Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының Г. Тукай исемендәге Татаристика һәм тюркология югары мәктәбе гомуми тел белеме һәм тюркология кафедрасы доценты